

Shahid Beheshti University
Faculty of Literature and Human Sciences
Department of History

Journal of History of Iran
Vol 19, No 1, Spring and Summer 2026
ISSN: 2008-7357 E-ISSN: 2588-6916

DOI: <https://doi.org/10.48308/irhj.2026.240518.1429>

Research Paper

The Role of Shiite Viziers during the Buyid Era: An Examination of Civilization-Building Mechanisms in the 4 AH/10 Century CE

Maryam Saeedyan Jazi

Associate professor, Faculty of Theology and Teachings of Ahl Al-Bayt (AS), University of Isfahan, Isfahan, Iran. Email: msaeedyan@tr.ui.ac.ir

Received: 2025/06/30 PP 219-244 Accepted: 2026/02/21

Abstract

The transition from bureaucratic administration to state-building during the Buyid dynasty (934-1055 CE) witnessed the paramount elevation of the Shi'a Vizierate. This study investigates the precise mechanism through which these viziers—operating as the true ruling elite—shaped the political, cultural, and religious trajectory of the empire. Adopting a methodology integrating Elite Theory (Pareto and Mills) with Historical Institutionalism, this research treats the viziers not merely as high-ranking administrators but as the catalysts of civilizational consolidation. The analysis dissects the viziers' strategic control over fiscal and military instruments, their role in manufacturing legitimacy for the Amīr, and their profound patronage of Shi'a scholarship and infrastructure. The findings reveal a powerful, albeit structurally fragile, nexus of elite action. The viziers succeeded in forging a sophisticated cultural-administrative hegemony, yet their power remained contingent upon the military patronage of the Daylami Amīrs. The study concludes that while the Shi'a viziers initiated a critical phase of administrative and intellectual flourishing, the absence of institutional self-sustainability ultimately limited the durability of their civilizational achievements against inherent internal fissures and external pressures.

Keywords: Buyid Dynasty; Shi'a Elite; Vizierate; Elite Theory; Civilization; Knowledge; Development.

Citation: Saeedyan Jazi, Maryam. 2026. *The Role of Shiite Viziers during the Buyid Era: An Examination of Civilization-Building Mechanisms in the 4 AH/10 Century CE*, Journal of History of Iran, Spring and Summer, Vol 19, NO 1, PP 219-244.

Copyright:2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

The Buyid period represents a crucial inflection point in the political and intellectual history of post-Abbasid Islam, characterized by the paradox of powerful military leadership (the Amīrs) juxtaposed with sophisticated civil administration. While much scholarship has focused on the military ethnicity (Daylami origins) or the theological assertion (Twelver Shi'ism), the linchpin of governance lay undisputedly with the institution of the Vizierate. The viziers of the Buyid era evolved from mere secretaries to the de facto heads of state, often wielding more consistent administrative authority than the nominal Buyid Amīrs.

Literature Review and Research Gap: Existing historiography, drawing from classical sources like Ibn Miskawayh and al-Zahrānī, tends to compartmentalize the viziers' roles into fiscal management or cultural patronage. A significant scholarly gap remains in fully mapping the interdependence between elite performance and civilizational outcome within this context. Specifically, there is a deficit in applying robust sociological frameworks to quantify how the identity of the vizierate (i.e., their Shi'a affiliation) directly influenced state-building mechanisms. Previous studies often describe what they built (e.g., madrasas, libraries) but fail to analyze how their elite consciousness drove the process of construction itself.

This research addresses this lacuna by proposing that the Shi'a viziers constituted a cohesive ruling caste whose deliberate actions—guided by a shared theological and ideological outlook—were the primary engine for the cultural and institutional innovations characteristic of the Buyid zenith. We move beyond viewing the vizier as an isolated functionary to analyzing them as a self-conscious elite group actively engaged in shaping socio-political reality.

Materials and Methods

This investigation adopts a Qualitative Documentary Research methodology, primarily relying on Historical Institutionalism to analyze the enduring administrative structures developed under vizieral stewardship, complemented by Elite Theory to interpret the actors' motivations and systemic roles.

The analysis is principally grounded in two theoretical constructs:

1. Vilfredo Pareto's Theory of the Circulation of Elites: This theory is utilized to conceptualize the Buyid viziers as the governing elite (residue of cunning and persistence) whose administrative skill allowed them to maintain hegemony over the military elite (residue of force) for extended

periods. We analyze the eventual decline of the vizierate through the lens of elite exhaustion and replacement.

2. C. Wright Mills' Power Elite Thesis: Mills' concept of an interconnected ruling class is adapted to model the Buyid administrative structure. The viziers are positioned as the central core of the Power Elite, controlling the confluence of economic, political, and ideological power bases necessary for large-scale state mobilization, particularly concerning the institutionalization of Shi'ism.

The study employs Content and Discourse Analysis on primary historical chronicles (*Akhbār*) and administrative manuals (*Rasā'il*) from the period, focusing specifically on passages detailing vizieral appointments, fiscal policies, and religious endowments. The comparative analysis extends to secondary literature on Iranian Political Thought and Classical Islamic Bureaucracy. The application of Iranica transliteration standards is strictly maintained for all proper nouns and technical terms to ensure scholarly fidelity (e.g., *Dīwān*, *Amīr*, *Shī'a*).

Result and Discussion

The findings of this research confirm that the Buyid Vizierate evolved into the central node of elite political action, moving beyond its traditional bureaucratic definition. The analysis of the Buyid power structure indicated a functional convergence where the vizier effectively merged executive authority with economic stewardship. Viziers, operating as the *de facto* ruling elite—a concept aligned with Mills's amalgamation thesis—gained control over key fiscal institutions, such as the *Dīwān al-Kharāj* (Treasury Office) and the *Dīwān al-Jaysh* (Military Office). This control over financial flows was critical for both sustaining the military apparatus necessary for Daylami rule and for patronizing the Shi'a intellectual movement.

A primary result concerning Legitimacy and Identity shows that Shi'a viziers were instrumental in bridging the legitimacy gap faced by the Ghilman-based Buyid rulers. By emphasizing Iranian historical continuities and promoting Shi'a scholarly institutions, they skillfully constructed a cultural-religious justification for their political ascendancy. This is evidenced by the patronage of historical writing (e.g., the works of Abu Sa'id al-Sab'i and Miskawayh) and the construction of monumental religious architecture, which served as tangible markers of state ideology.

In the sphere of Administrative and Civilizational Reform, the ministers spearheaded significant structural changes. The standardization of the Sikkah (Coinage) and reforms in land tenure (Iqtā' in its early forms) demonstrate an elite class committed to systemic efficiency. For instance, the systematic establishment of Dār al-'Ulūm (Houses of Knowledge) and the patronage of libraries, as noted in the historical records pertaining to viziers like Abu Ja'far al-Māzādārānī, provided the necessary infrastructure for intellectual flourishing, directly translating elite patronage into tangible societal benefits. This constitutes the core of their Ta'mīm (Civilization-building) role. However, the discussion highlights the inherent fragility of this elite configuration. As predicted by Pareto's model concerning the decline of elite integrity, the Buyid viziers' power was fundamentally contingent upon the favor of the military Amīrs (e.g., 'Aḍud al-Dawlah or Fakhr al-Dawlah). The lack of an independent institutional mechanism-such as a codified law of succession or a formalized charter of vizieral rights separate from the personal mandate of the ruler-meant that the entire civilizational momentum was subject to the whims of military strongmen. The frequent purges and rapid replacement of viziers, documented extensively by historians like Ibn Miskawayh, illustrate this structural vulnerability. When the elite pool itself experienced internal factionalism (the Shi'a/Sunni vizieral conflict noted by Zahrānī), the entire state apparatus suffered a corresponding decline in administrative capacity, ultimately impeding sustained civilizational progress. The discussion thus concludes that while the Shi'a viziers catalyzed a crucial phase of cultural and administrative renewal, the absence of institutional self-sustainability rendered this progress ephemeral.

Conclusions

This study assessed the position of the Buyid viziers as the focal point of Shi'a elites in the civilization-building of the fourth Islamic century, employing Elite Theory and Historical Institutionalism. The findings confirm that the Vizierate was transformed into a strategic nexus for linking political power with cultural capital. Viziers, acting as efficient elites, played a central role in stabilizing Buyid authority by filling the legitimacy vacuum through cultural and administrative reforms. Their significant achievements-including the establishment of cohesive bureaucracy, financial standardization, and patronage of intellectual institutions-formed the foundation of civilizational stability. This active participation reinforced the cohesive identity of the Shi'a elite. Crucially, the

research demonstrated that the sustainability of this high-level engagement was compromised by the Vizierate's over-dependence on the military Amīrs and the absence of independent institutional safeguards. This structural flaw meant that when the ruling elite's competence waned, the entire civilization-building process weakened. Ultimately, lasting civilization in Islamic polities requires a dynamic equilibrium rooted in three essential pillars: effective cultural governance, merit-based political authority, and firm adherence to revealed Shari'ah. Without this structural autonomy and ethical foundation, even the most capable elite-driven initiatives risk collapse.

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

مجله تاریخ ایران

سال ۱۹، شماره ۱، بهار و تابستان، ۱۴۰۴
شاپا الکترونیکی: 2588-6916 شاپا: 2008-7357

DOI: <https://doi.org/10.48308/irhj.2026.240518.1429>

مقاله پژوهشی

نقش وزرای شیعه در دوران آل بویه: بررسی سازوکارهای تمدن ساز در قرن چهارم هجری

مریم سعیدیان جزی ID

دانشیار، دانشکده الهیات و معارف اهل بیت علیهم السلام، دانشگاه اصفهان، اصفهان، رایانامه: msaeedyan@ltr.ui.ac.ir

دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۰۹ صص ۲۱۹-۲۴۴ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۰۲

چکیده

شکوفایی تمدن اسلامی در قرن چهارم هجری تا حد زیادی بدین سبب بود که نخبگان سیاسی و فکری آن زمان در ساختارهای حکومتی و اجتماعی حضور داشتند و دولت آل بویه، به عنوان یکی از حکومت‌های شیعی، بستر مهمی را برای نقش آفرینی نخبگان در فرایند تمدن‌سازی فراهم آورد. این پژوهش با بهره‌گیری از رویکرد نهادگرایی تاریخی و نظریه نخبگان، به بررسی نقش وزارت در دوره آل بویه به عنوان نهاد نخبگان شیعی در فرایند تمدن‌سازی اسلامی در قرن چهارم هجری می‌پردازد. دو محور اصلی پژوهش عبارت‌اند از: تبیین جایگاه و اهمیت وزیران آل بویه به عنوان نخبگان شیعی در ساختار قدرت سیاسی و همچنین تحلیل تأثیر کنش‌های سیاسی و مدیریتی این وزرا بر توسعه نهادهای تمدنی. نوآوری تحقیق در تحلیل پیوند مستقیم میان کنش سیاسی نخبگان و شکل‌گیری نهادهای تمدنی در بستر تاریخی آل بویه نهفته است. روش تحقیق بر مطالعه تاریخی و توصیف و تحلیل داده‌های استخراج‌شده از منابع اسلامی و پژوهش‌های معاصر استوار است. یافته‌ها نشان می‌دهد که نخبگان، به ویژه در نهاد وزارت، نقش مؤثری در سیاست‌گذاری، عمران، حمایت از علوم و هدایت فرهنگی ایفا کردند. این مشارکت فعال، از حیث شناختی، ارزشی و نهادسازی مدنی، سهم تعیین‌کننده‌ای در تقویت بنیان‌های تمدن اسلامی داشت. یافته‌های تحقیق بیانگر آن است که نهاد وزارت در دوران آل بویه به بستر اصلی تعامل نخبگان شیعه با قدرت سیاسی تبدیل شد و به عنوان واسطه‌ای مهم میان دولت و نخبگان، نقشی اساسی در نهادسازی و گسترش فرهنگ شیعی ایفا کرد.

واژه‌های کلیدی: آل بویه، وزارت، تمدن، نخبگان، شیعه، دانش، عمران.

استناد: سعیدیان جزی، مریم، ۱۴۰۵. نقش وزرای شیعه در دوران آل بویه: بررسی سازوکارهای تمدن‌ساز در قرن چهارم هجری، مجله تاریخ ایران، بهار و تابستان، سال ۱۹، شماره ۱، ۲۱۹-۲۴۴.

Copyright:© 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

مقدمه

دوران آل بویه بستر مناسبی برای فعالیت و کنشگری نخبگان شیعی در عرصه‌های سیاسی و اجتماعی فراهم آورد. برخلاف نقش برجسته وزرا در پایه‌ریزی نهادهای دیوانی، هدایت سیاست‌های فرهنگی و حمایت از نهضت علمی، ابعاد تمدنی و کارکرد اصلی آنان همچنان نیازمند کاوش‌های عمیق‌تر علمی است. این پژوهش تلاش می‌کند تا با تمرکز بر الگوی تعامل نخبگان و حاکمیت، سهم آنان را در فرایند تمدن‌سازی مورد تحلیل قرار دهد.

آل بویه (۳۲۲-۴۴۸ق/۹۳۳-۱۰۵۶م)، به‌عنوان یکی از تأثیرگذارترین دولت‌های اسلامی میانه، به دلیل رویکردهای مذهبی، فرهنگی و سیاسی متمایز خود در تاریخ اسلام شناخته می‌شود. از مهم‌ترین عوامل اقتدار این دولت، وزرای نامدار آن بودند که از میان طبقه دانشمندان و فرهیختگان علمی و فرهنگی برخاستند و نقش مؤثری در شکوفایی فرهنگ و تمدن اسلامی و جامعه شیعی ایفا کردند. به دلیل اهمیت دولتمردان بویهی و کارآمدی نهاد وزارت، برخی منابع اسلامی به این موضوعات، هرچند به صورت پراکنده، پرداخته‌اند. از جمله این منابع، کتاب *یتیمه‌الدهر*، تألیف ثعالبی، است که به شرح اخباری از بویهیان و اقدامات وزرای آنان اختصاص یافته است. همچنین صابی در التاج به رویکرد وزرای بویهی توجه کرده و ابوعلی مسکویه در تجارب الأمم اطلاعات ارزشمندی درباره حضور سرآمدان بویهی در فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی ارائه کرده است.

پژوهش در پی پاسخگویی به دو پرسش محوری است: ۱. جایگاه و منزلت وزیران آل بویه به‌عنوان نخبگان شیعی در ساختار قدرت چگونه قابل تبیین است؟ ۲. کنش‌های سیاسی و مدیریتی این وزیران چه تأثیری بر فرایند تمدن‌سازی اسلامی داشته است؟ فرضیه پژوهش آن است که فهم دقیق جایگاه تمدنی وزیران آل بویه بدون تحلیل هدفمند و منسجم نحوه به‌کارگیری سرمایه فرهنگی در نظام حکمرانی و شکل‌دهی به یک شبکه ارتباطی منسجم و هم‌افزا میسر نخواهد شد. این پژوهش در نهایت به دنبال آن است تا روشن سازد نخبگان شیعی چگونه از طریق نهاد وزارت بر شکاف‌های مشروعیت و کارآمدی سیاسی فائق آمدند و در حکمرانی سیاسی و فرهنگی قرن چهارم هجری ایفای نقش کردند. روش تحقیق، رویکردی تاریخی با تکیه بر روش تحلیلی و توصیفی است. گردآوری داده‌ها از طریق کتابخانه‌ای و با استناد به منابع اصلی و نیز پژوهش‌های معاصر صورت گرفته و با هدف پاسخگویی به پرسش‌های اصلی تحقیق تحلیل و تبیین شده است. نوآوری این پژوهش در پیوند میان کنش سیاسی نخبگان و شکل‌گیری نهادهای تمدنی در بستر تاریخی آل بویه نهفته است. تمایز آن نسبت به دیگر پژوهش‌ها در تمرکز ویژه بر نهاد وزارت و تحلیل برخی وزرا و نشان دادن پیوند نخبگان با ساختارهای

اداری، مالی و فرهنگی زمانه است.

با وجود گستردگی پژوهش‌های مرتبط با بویه‌پیان، همواره ابهامات و خلأهایی پیرامون ماهیت تعامل نخبگان و حاکمیت و بازتاب آن بر فرایند تمدن اسلامی باقی مانده است. در میان پژوهش‌های داخلی می‌توان به چند نمونه اشاره کرد: مرسل‌پور (۱۳۹۲) در مقاله «بررسی شخصیت و جایگاه محمد بن بقیه در دوران آل بویه» بر عوامل محیطی مؤثر بر کارآمدی یا ناکارآمدی نهاد وزارت تأکید کرده است. بیگدلی (۱۳۹۵) در پژوهش «مروری بر شناخت نخبگان خوزستان در عصر آل بویه» به معرفی برخی وزرای بویه‌پی و نقش آنان در تحولات عصر خود پرداخته است. همچنین اکبری و همکاران (۱۳۹۶) در مقاله «بررسی شخصیت و نقش ابوجعفر صیمری، وزیر شیعی مذهب معزالدوله» بر دانایی، کاردانی و ذکاوت وی در تثبیت دولت آل بویه و طراحی الگوی تبعیت آنان از خلافت عباسی تمرکز داشته‌اند. مقاله «کاریزمای هارون الرشید، سیف‌الدوله و صاحب‌بن‌عباد و شکوفایی علمی و هنری دربار» اثر ایمانیان (۱۳۹۳)، با تکیه بر دیدگاه ثعالی، جایگاه صاحب‌بن‌عباد را به‌عنوان کانون کاریزماتیک معرفی می‌کند که به واسطه تدبیر و گشودگی، موجب شکوفایی فرهنگ و ادب در عصر خود شد. در پژوهش شجری (۱۳۹۸) با عنوان «بررسی رویکرد اسلام‌گرایانه ایران‌ستیز در اندیشه ایرانیان (موردپژوهش: صاحب‌بن‌عباد و بدیع‌الزمان همدانی)» بر این نکته تأکید شده است که همسان‌پنداری عرب با اسلام در دوران نخستین اسلامی موجب شکل‌گیری جریانی شد که هویت ایرانی را در سایه تعصب دینی به محاق برد. مقاله «بررسی عملکرد سیاسی صاحب‌بن‌عباد در دوره حکومت آل بویه» نوشته ایزدیار (۱۳۹۵) نیز با واکاوی نقش محوری صاحب‌بن‌عباد نتیجه می‌گیرد که وی با هوشمندی سیاسی و عبور از بحران‌های جان‌شینی، قلمرو جبال را در دوران فخرالدوله به اوج اقتدار و شکوه رساند. برای درک عمیق‌تر ساختار نهاد وزارت، کتاب نظام وزارت در دوره عباسیان، عصر آل بویه و سلجوقیان نوشته محمدمسفر زهرانی اثری مهم و ارزشمند محسوب می‌شود. وی معتقد است نهاد وزارت در این دوره از منظر رویکرد و کارکرد دچار تحول شد و تمامی اختیارات به امیرالأمراها سپرده شد (زهرانی، ۱۳۹۳: ۱۰۰-۱۰۱). همچنین وزارت در دوران بویه‌پی دو عرصه متفاوت را تجربه کرد: در آغاز از جایگاهی مهم برخوردار بود و متصدی امور حساس به‌شمار می‌رفت؛ اما به واسطه رقابت‌های درون‌خاندانی بویه‌پیان و کشمکش دولتمردان بر سر تصاحب قدرت، جایگاه این نهاد رو به افول نهاد و پیامدهای نامطلوبی به همراه داشت (زهرانی، ۱۳۹۳: ۱۰۳-۱۰۵).

در میان پژوهش‌های خارجی، مقاله «خاندان آل بویه در بغداد» نوشته کبیر^۱ (۱۹۶۴) با ترسیم چگونگی

نفوذ وزیران شیعی در ساختار قدرت، نقش آنان را در تثبیت دولت‌ها برجسته می‌سازد. بوسه^۱ (۱۹۷۵) در بخشی از کتاب *تاریخ ایران* به بررسی بازگشت نمادهای سیاست ایرانی در دوران آل بویه و نقش وزرا در این زمینه می‌پردازد. اسماعیل مارچینکوفسکی^۲ (۲۰۰۹) در مقاله «سلطنت آل بویه به‌عنوان پیشینه تاریخی برای شکوفایی پژوهش‌های اسلامی در قرن چهارم هجری / دهم میلادی» بر این باور است که دوران آل بویه به‌عنوان بستری حیاتی برای شکوفایی پژوهش‌های اسلامی و حمایت از نخبگان علمی در قرن چهارم شناخته می‌شود. در میان پژوهش‌های جدیدتر، متحده^۳ (۲۰۱۲) در مقاله «ایده ایران در قلمرو آل بویه» بررسی می‌کند که حکومت آل بویه چگونه هویت ایرانی را در ساختارهای سیاسی و فرهنگی احیا نمود. مرور انتقادی ادبیات تحقیق تصویری متناقض اما مکمل از وضعیت کنونی مطالعات حوزه آل بویه ارائه می‌کند. در بخش قابل توجهی از پژوهش‌های داخلی، تمرکز اصلی بر شرح شخصیت‌ها و نقل اخبار تاریخی معطوف است و مباحثی نظیر ساختار قدرت، سیاست‌گذاری کلان دولت‌ها، سوابق فرهنگی، طبقات اجتماعی، اندیشه سیاسی و رویکرد تمدنی کمتر مورد مذاقه قرار گرفته است.

در مقابل، پژوهش‌های به زبان خارجی گام را فراتر نهاده و به ابعاد ساختاری و هویتی قدرت در دوره آل بویه پرداخته‌اند. با این وجود، خلأ پژوهشی در زمینه تبیین سازوکار این نقش‌آفرینی با تکیه بر نظریه‌های نوین نخبگان همچنان احساس می‌شود.

چارچوب نظری پژوهش بر مبنای دیدگاه‌های ویلفردو پارتو^۴ (۱۹۳۵) درباره گردش نخبگان و دیدگاه‌های سی. رایت میلز (۱۹۵۶) پیرامون نخبگان قدرت بنا شده است. بر اساس نظریه پارتو، وزیران شیعی در این دوره به‌عنوان نخبگان نوظهور، با برخورداری از ویژگی‌هایی نظیر گرایش به تغییر و نوآوری توانستند در فرایند جایگزینی نخبگان خلافت عباسی تغییرات ساختاری اعمال کنند (اجاللی، ۱۳۹۸: ۷۴-۹۱). افزون بر این، با بهره‌گیری از مفهوم نخبگان قدرت (میلز، ۱۳۸۳: ۳۴) و ترکیب پیچیده میلز^۵ (۱۳۸۳: ۴۰-۴۲)، این پژوهش نشان می‌دهد که چگونه وزیران با تمرکز هم‌زمان بر جایگاه وزارت و مدیریت منابع اقتصادی، به هسته اصلی نخبگان حاکم تبدیل شده و جهت‌گیری‌های کلان حکومت را تعیین کردند. این نظریه‌ها فراتر از ابزار مفهومی، به تبیین سازوکارهای قدرت می‌پردازند. بر این اساس، نهاد وزارت در دولت آل بویه در چارچوب یک نهاد صرفاً دیوانی و اجرایی باقی نماند، بلکه بستری برای تعامل هدفمند و راهبردی میان نخبگان علمی و فرهنگی و نظام سیاسی فراهم آورد. این رویکرد امکان تحلیل دقیق‌تری از چگونگی شکل‌گیری نهادهای تمدنی، اصلاحات اداری و سیاست‌گذاری‌های فرهنگی را

1. Heribert Busse

2. Ismail Marcinkowski

3. Roy Parviz Mottahedeh

4. Vilfredo Federico Damaso Pareto

5. Charles Wright Mills

فراهم می‌کند و نشان می‌دهد که مشارکت و تعامل نخبگان شیعی چگونه به مشروعیت‌سازی آل‌بویه و بروز خلاقیت‌های تمدنی منجر شد.

تحلیل نظری تعامل وزیران و حاکمان در دولت آل‌بویه

مشروعیت‌بخشی متقابل امیران بویهی و وزیران

ساختار قدرت در دولت آل‌بویه بر اقتدار موروثی امیر و ماهیت سلطنت دیلمی استوار بود (عتبی، ۱۳۷۴: ۶۷). روابط بویه‌پیمان با خلافت عباسی ماهیتی ترکیبی از تسلط و تعامل استراتژیک داشت؛ به گونه‌ای که امرای دیلمی قدرت اجرایی و نظامی را در دست گرفتند (نک: مسعودی، [بی‌تا]: ۳۴۵-۳۴۶)، در حالی که خلافت نقش رسمیت‌بخشی نمادین را ایفا می‌کرد (نک: سیوطی، ۱۴۲۵: ۲۸۶-۲۸۸). اعطای القاب (مستوفی، ۱۳۶۴: ۴۲۳؛ قلقشندی، [بی‌تا]: ۴۱۵/۵)، ذکر نام امیران در خطبه‌ها (جوینی، ۱۳۸۵: ۲۱۷/۳) و ضرب سکه به نام ایشان (قلقشندی، [بی‌تا]: ۴۷۲/۱)، نشان‌دهنده نفوذ عملی بویه‌پیمان بر ساختار خلافت، به‌ویژه در دوره عضدالدوله بود (سیوطی، ۱۴۲۵: ۲۹۲). در این میان، وزیران شیعی نقش حیاتی در توجیه و تسهیل انتقال مشروعیت از سوی دستگاه خلافت به ساختار جدید ایفا کردند. این تحولات با مخالفت سنت‌گرایان دستگاه خلافت مواجه شد. نگرانی‌هایی نظیر انتقال قدرت به پارسیان، بازگشت سنت‌های ایرانی و فقدان مشروعیت بنیادین در ساختار نوپای بویه‌پیمان، توسط شخصیت‌هایی چون بیرونی مطرح شد (۱۳۶۳: ۳۰۳). با این حال، برخی پژوهش‌ها تضعیف هیبت دستگاه خلافت پیش از ظهور آل‌بویه را عاملی در تسهیل این انتقال قدرت می‌دانند (زهرانی، ۱۳۹۳: ۱۶).

گردش وزیران: از هم‌افزایی تا اختلال ساختاری

در اواخر دوره آل‌بویه، الگوی تعامل میان امیران و نهاد وزارت از فاز هم‌افزایی و نهادسازی به فاز اختلال و فروپاشی ساختاری سوق یافت. این انحطاط عمدتاً ریشه در فقدان قواعد نهادی پایدار برای مدیریت نهاد وزارت و اتکای بیش‌ازحد به اراده فردی امرای بویه‌پیمی داشت. عوامل اصلی اختلال عبارت‌اند از:

۱. بی‌ثباتی نهادی و دخالت مستقیم و مکرر امیران در عزل و نصب وزرا؛ ۲. رقابت‌های درون‌ساختاری و تضاد منافع میان نخبگان و گرایش برخی کارگزاران به سیاست‌ورزی فردمحور و مقطعی. این عوامل منجر به بی‌ثباتی دستگاه دیوانی و عدم موفقیت در حفظ تعادل در گردش نخبگان گردید. تمرکز قدرت، سیاست‌ورزی مبتنی بر فرد و بهره‌برداری مقطعی از ظرفیت‌های نخبگان، در بلندمدت به فرسایش اقتدار مرکزی، کاهش انسجام اداری و رکود فرهنگی انجامید. تجربه تاریخی نشان می‌دهد فرایند تمدن‌سازی که ابتدا با مشارکت سازنده وزارت آغاز شده بود، در مواجهه با غیاب تعامل پایدار و ساختارمند میان حاکمیت و نخبگان کارآمد، دچار اختلال شده و به بحران‌های سیاسی می‌انجامد.

موانع ساختاری مشارکت نخبگان و علل افول آن

دولت آل بویه همچون بسیاری از دولت‌های هم‌عصر اسلامی، از فقدان قواعد مدون و ثابت برای کارگزاران رنج می‌برد. جذب نخبگان به عواملی همچون گرایش‌های فردی امیران بویهی (حموی، ۱۴۲۶: ۲۵)، شرایط فرهنگی و اجتماعی و مهم‌تر از آن جایگاه متزلزل آل بویه در ساختار قدرت سیاسی وابسته بود (مقدسی، ۱۴۱۱: ۴۳۹). این عوامل منجر به محدودیت تدریجی مشارکت مدنی و اجتماعی نخبگان، حتی در دوران اوج حیات سیاسی آل بویه گردید (مستوفی، ۱۳۶۴: ۴۱۹؛ ابن‌عبدالبر، ۱۹۸۱: ۱۰۹/۳). صرف‌نظر از برخی شخصیت‌های سیاسی نزدیک به عصر بویه‌پیمان، نظیر نظام‌الملک طوسی که به دلایل مذهبی-سیاسی دیدگاه مثبتی نسبت به آل بویه ندارد (طوسی، ۱۳۷۸: ۱۰۱-۱۱۲)، گزارش‌های تاریخی بیانگر آن است که نهاد وزارت در اواخر دوره بویه‌پیمان از مسیر نهادگرایی فاصله گرفت و بر مدار سیاست‌های گذرا و فردی امیران اداره می‌شد. این وضعیت به‌ویژه در زمان درگیری امیرزادگان بویهی، به بی‌ثباتی نهاد وزارت انجامید (مستوفی، ۱۳۶۴: ۴۱۸-۴۱۹) و در سال‌های پایانی حیات دولت، به ویرانی نهاد‌های مهم و گسترش هرج‌ومرج منجر شد (خواندمیر، ۱۳۸۰ (ب): ۴۲۷/۲). وزرا و دولتمردان بویهی در تعامل با حاکمیت، نقش دوگانه و متناقض ایفا کردند (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۶۸/۷). این ناپایداری یکی از عوامل اصلی تنش‌های داخلی و ناتوانی امیرزادگان بویهی در رقابت با دولت‌های هم‌عصر محسوب می‌شد (اشپولر، ۱۳۸۳: ۱۸۴/۱). نمونه‌های تاریخی مانند نقش محمد بن بقیه (ابن خلکان، ۱۹۹۴: ۱۱۸/۵) در تشدید رقابت داخلی (یافعی، ۱۴۱۷: ۲۹۴/۲) و ابوعلی در برهم زدن ثبات سیاسی، این امر را تأیید می‌کنند (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۲۰۳/۹-۲۰۴).

تعصب و زیاده‌خواهی برخی دولتمردان (مقدسی، ۱۴۱۱: ۴۳۹) موجب کناره‌گیری دانشمندان صاحب‌نفوذ از عرصه سیاست گردید (مستوفی، ۱۳۶۴: ۴۱۸-۴۲۰). دخالت‌های غیرسازنده وزیران در امور جانشینی و برداشت افکار عمومی مبنی بر ظلم و بی‌قانونی نهاد‌های دیوانی، که آنان را هم‌تراز ترکان می‌شمردند (تنوخی، ۱۳۹۱: ۳۲۵/۱)، منجر به کمرنگ شدن روابط نخبگان با دولت و متلاشی شدن شبکه تعاملی آنان شد. نمونه آن وزارت ابوعلی اصفهانی (مسکویه، ۱۳۷۹: ۲۰۹/۷) و ابوالعباس ضبی است (بغدادی، ۱۴۱۸: ۶۲/۲۱). تعامل نخبگان با حکومت آل بویه در بستری از ضعف نهادی و چندپارگی قدرت شکل گرفت. ساختار قدرت بر پایه نظامی‌گری خاندانی بنا شده بود و اعمال قدرت امیران مبتنی بر رقابت‌های خاندانی و سیاست‌های ناپایدار بود (قلقشندی، [بی‌تا]: ۷۰/۱ و ۵۶۱/۶؛ ابن‌حمدون، ۱۹۹۶: ۱۶۸/۸ و ۲۶۴/۹). این شرایط مانع شکل‌گیری الگوی پایداری برای مشارکت نخبگان در فرایند نهادسازی تمدنی شد. فقدان زیرساخت‌های فرهنگ سیاسی و ساختار نهادی لازم برای مدیریت مؤثر تعامل نخبگان، از

عوامل ناکامی نسبی آل بویه در نهادینه‌سازی تمدن اسلامی قلمداد می‌شود. در نهایت، فردیت، رقابت و وابستگی دولت بویه‌یان، ساختار اداری را دچار آشفتگی و معطوف به بحران سیاسی کرد.

کارکرد سیاسی و اداری وزیران در نظم عمومی و نهادسازی دولت آل بویه

وزیران آل بویه نقش مهمی در تحکیم ساختار سیاسی و اداری دولت داشتند. هدف اصلی آنان تقویت اقتدار امیران، سامان‌دهی امور اجرایی و تثبیت مشروعیت حاکمیت بود. در بعد نمادین، اعطای القابی چون «الدوله» و «الدین» به فرمانروایان (قلقشندی، [بی تا]: ۴۱۵-۴۱۶) نمود پیوند میان قدرت سیاسی و مشروعیت دینی به شمار می‌رفت. اسماعیل بن عباد مشهور به «صاحب» (م. ۳۸۵ق.) در وصیت‌نامه‌اش به فخرالدوله دیلمی (م. ۳۸۷ق.) بر پاسداری از این میراث سیاسی تأکید دارد (قمی، ۱۳۸۵: ۴۱۷-۴۱۸). او در توصیف کارنامه خود می‌نویسد: «در ایام وزارت، به قدر طاقت در رواج دولت این خاندان کوشیدم» (خواندمیر، ۲۵۳۵ (الف): ۱۱۹-۱۲۰).

وزارت به‌مثابه ابزار مشروعیت‌بخشی و تحکیم قدرت آل بویه

از منظر نظریه نهادگرایی تاریخی، وزیران بویه را می‌توان نخبگان کارآمدی دانست که با اتخاذ تدابیر هوشمندانه در اداره و آینده‌نگری سیاسی، نقش مؤثری در حفظ پایداری و انسجام نظام دیوانی ایفا کردند. مدیریت آنان در بحران‌های سیاسی مانع از فروپاشی ساختار حکمرانی و جلوگیری از برتری جویی دولت‌های هم‌عصر شد. نمونه شاخص این کارکرد، ابوالفضل بن عمید (م. ۳۶۰ق.) است که با تدبیر در فرایند جانشینی، زمینه سلطنت عضدالدوله (م. ۳۷۲ق.) را فراهم ساخت (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۴۲۴/۲-۴۲۵). در پی بحران جانشینی پس از مویدالدوله، صاحب بن عباد با درایت سیاسی و به‌منظور حفظ یکپارچگی دولت، توانست با ایجاد اجماع میان نخبگان درباری، مؤیدالدوله را به پذیرش فخرالدوله به‌عنوان جانشین ترغیب کند. این اقدام از بروز خلأ قدرت در شرایط رقابت مدعیان در نیشابور و ری جلوگیری کرد (گیلانی، ۱۳۵۲: ۷۷؛ خواندمیر، ۲۵۳۵ (الف): ۱۱۹؛ عتبی، ۱۳۷۴: ۶۸). در پی این تدبیر، فخرالدوله با هدایت صاحب بن عباد پیش از ورود به عراق عجم، در سال ۳۷۳ق. زمام امور گرگان را به دست گرفت (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۲۶/۹-۲۷؛ خواندمیر، ۱۳۸۰ (ب): ۴۲۹/۲).

سازمان‌دهی دیوان‌سالاری و تربیت نخبگان اداری

دیوان‌سالاری منسجم یکی از ارکان تثبیت اقتدار و ارتقای کیفیت حکمرانی آل بویه بود. این نهاد تحت هدایت وزیران کارآمد اداره می‌شد و مظهر عقلانیت سیاسی و انتظام اداری آنان به شمار می‌رفت (بی‌هقی، ۱۳۷۴: ۴۱۲/۲-۴۱۵). بنا بر روایت عماداصفهانی، فعالیت وزارت و حضور شخصیت‌های دانشمند در

قلمرو بویه‌یان سبب رشد علمی و فرهنگی و گسترش تألیف و مناظره شد (۱۳۷۵: ۸۲/۱۰). دیوان وزارت نظارت بر همه امور اداری و مالی دولت را بر عهده داشت و به دلیل تداوم تاریخی و قاعده‌مندی حقوقی، نقش اساسی در تحکیم حکمرانی ایفا کرد (خواندمیر، ۱۳۸۰ (ب): ۴۲۹/۲). مطابق گزارش ماوردی (م. ۴۵۰ ق.) وزارت از جهت حدود اختیار دو گونه داشت: «تنفیذ» با کارکرد اجرایی و مالی و «تفویض» با اختیارات فراگیر در تدبیر، نظارت و حکمرانی (۱۳۸۳: ۱۱-۱۲). آوی (م. ۴۲۱ ق.)، وزیر مجدالدوله دیلمی، مفهوم بلاغت را نیز در تبیین وزارت تنفیذی بسط داد که میان سیاست داخلی و تعاملات اجتماعی پیوند ایجاد می‌کرد (۱۴۲۴: ۷/۱). مجموع این ساختارها، وزارت را به محوری‌ترین ابزار قدرت و تمایز آل‌بویه از دیگر دولت‌های معاصر تبدیل کرد (مسعودی، [بی‌تا]: ۳۴۶). در سیاست جذب نخبگان، امیران بویه‌ی کوشیدند اهل دانش و اعتبار اجتماعی را در سطوح عالی به خدمت گیرند. بهره‌گیری از سنت ایرانی و رواداری فرهنگی، زمینه ظهور اندیشمندانی چون صاحب بن عباد، ابن سینا و مسکویه را در دستگاه فکری و اجرایی دولت فراهم آورد (زند، ۱۴۰۰).

این سیاست موجب شد نهاد وزارت و دیوان رسائل به کانون تربیت نخبگان و تجربه‌آموزی بدل شود (ثعالبی، ۱۴۲۰ (الف): ۳۶۹/۲)، و کاتبان جوان فنون بلاغت، انشاء و آیین‌های اداری را زیر نظر استادان سیاسی فرا می‌گرفتند. بر پایه گزارش قلقشندی، اصلاحات وزیران در نظام مکاتبات و انشاء موجب شکل‌گیری الگویی نو از دیوان‌نویسی شد که انتقال منظم دستورات حکومتی را در سراسر قلمرو تضمین می‌کرد (قلقشندی، [بی‌تا]: ۲۶۴/۶ و ۳۲۱). این بدان معناست که آل‌بویه با نظام‌مند کردن دیوان انشاء و تدوین الگوهای مطلوب مکاتبات، شیوه‌های سنتی و پراکنده اداری را ارتقا دادند (کرمانی، ۲۵۳۶: ۱۶۹؛ قلقشندی، [بی‌تا]: ۲۹۳/۳). این امر انتقال مؤثر دستورات حکومتی را به سراسر قلمرو بویه‌یان تضمین می‌کرد. نهاد وزارت دارای سه مؤلفه بنیادین بود:

۱. اقتباس از الگوی حکومت ایرانی در تعامل با خلافت عباسی (جوینی، ۱۳۸۵: ۷۴۹/۳؛ کرمر، ۱۳۷۵: ۳۷۱-۳۷۲؛ زند، ۱۴۰۰: ۳۲-۳۴)، ۲. هماهنگی تشکیلات مالی و نظامی با نیازهای حکمرانی، ۳. ارائه طرح‌های اجرایی برای مدیریت بحران‌ها و اصلاح ساختارهای موجود.

پایداری دستگاه اداری بر تربیت نیروهای کارآمد استوار بود. در همین بستر، چهره‌هایی ظهور کردند که با مهارت در نگارش و تدبیر اداری، نظام نوشتاری و سبک بلاغی دولت را قوام بخشیدند. از این نمونه‌اند: ابوالحسن صابی (م. ۳۸۴ ق.) که در دوران عضدالدوله در امور دیوانی و کتابت نقش داشت (خواندمیر، ۱۳۸۰ (ب): ۴۲۷/۲)؛ ابواسحاق ابراهیم بن هلال صابی (م. ۳۸۴ ق.) که به‌واسطه مهارت در کتابت و ابداع سبک نوین نگارش مورد توجه امیران بویه‌ی قرار گرفت و سفیر بویه‌یان در بغداد و مسئول دیوان

رسائل در زمان عزالدوله بود (بغدادی، ۱۴۱۸: ۱۶۳)؛ و نیز ابن مرزویه زرتشتی (م. ۴۲۸ق.) که به دعوت سید رضی اسلام آورد و بخش عمده‌ای از قصاید ایشان را نقل کرده است (خوارزمی، ۱۳۸۲: ۱۹۳). بر اساس تحلیل نظریه نخبگان، ساختار نهاد وزارت آل‌بویه با بهره‌گیری از ظرفیت آموزشی دیوان رسائل، چرخه‌های جانشینی و بازتولید نخبگان را مدیریت کرد و به‌مثابه نهاد محوری سرمایه اجتماعی و فرهنگی، نقش تعیین‌کننده‌ای در دوام قدرت و کارآمدی دولت آل‌بویه ایفا نمود.

مدیریت امنیت داخلی و تثبیت نظم سیاسی

وزیران آل‌بویه در تحقق نظم سیاسی، کارکردی فراتر از نظارت اداری داشتند و در حوزه امنیت و دفع تهدیدات داخلی فعال بودند. در راستای دیدگاه ماوردی مبنی بر حفاظت وزیر از سلطان در برابر رعیت (۱۳۸۳: ۱۱-۱۲)، وزیران با به‌کارگیری ابزارهای حقوقی نظیر عزل و تبعید و نیز برقرار ساختن انضباط اداری و امنیتی، ساختار نظم را سامان می‌دادند. یکی از جنبه‌های حیاتی عملکرد وزیران، دخالت مستقیم در عملیات نظامی و دفع شورش‌ها بود. صاحب بن عباد در دوره امارت شرف‌الدوله، با فرماندهی لشکر به طبرستان رفت و ضمن شکست شورشیان، قلعه‌های قریم و عاد را فتح کرد (۳۶۷ق.) (یافعی، ۱۴۱۷: ۲۱۸/۲؛ تتوی، ۱۳۸۲: ۱۹۴۹/۳). وی در مأموریتی دیگر در سال ۳۷۷ق.، اموال شورشیان طبرستان را ضبط و نیروهای آنان را منهدم ساخت (خواندمیر، ۱۳۸۰ (ب): ۴۲۹/۲-۴۳۰؛ خواندمیر، ۲۵۳۵ (الف): ۱۱۹). در عرصه داخلی عراق، عزالدوله از طریق وزیر خود، عباس بن حسین شیرازی، به ساماندهی امور و مذاکرات با رقبای منطقه‌ای پرداخت (ابن کثیر، ۱۴۰۷: ۶۱۰/۸).

از منظر نهادگرایی، وزیر موظف بود از طریق شبکه «منهیان بصیر»-که عموماً از دانشمندان و خواص بودند-سلطان را از وضعیت بلاد مطلع سازد (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۲۲/۷ و ۱۰۶). قلقشندی این نهاد امنیتی را با عنوان «سعات» معرفی می‌کند که وظیفه بازرسی و مقابله با مخالفان داخلی را بر عهده داشت (بی‌تا): ۱۶۲/۱). وزیران در مواقع ضروری، کارگزاران را تجهیز می‌کردند. به‌عنوان نمونه، صاحب بن عباد ابوعلی حسن بن احمد را مأمور محاصره قلعه شمیران کرد (حموی، ۱۹۷۹: ۲۵۶/۳؛ جوینی، ۱۳۸۵: ۴۴۳/۳). تأمین امنیت مناطق کلیدی مانند عراق، از طریق اقداماتی چون برخورد صیمری (م. ۳۳۹ق.) با شورشیان بصره و مهلبی (م. ۳۵۳ق.) با شورشیان بغداد به سرانجام رسید (تتوی، ۱۳۸۲: ۱۸۵۰/۳-۱۸۵۱).

در سیاست خارجی، آل‌بویه با ایجاد توازن قدرت نامتقارن، یکپارچگی نسبی قلمرو خود در ایران را ممکن ساخت و روابطش را با همسایگان تسهیل کرد (اشپولر، ۱۳۸۳: ۱۷۰/۱-۱۷۱) و مرزهای خود را تا سیستان و کردستان گسترش داد (تتوی، ۱۳۸۲: ۱۷۹/۱-۱۸۰). تداوم موفقیت بویه‌یان در عرصه سیاسی مدیون به‌کارگیری نخبگانی بود که تدبیر لازم برای مدیریت بحران را داشتند. نقش ابومحمد

مهلبی در توسعه نفوذ سیاسی آل بویه در عراق (مسکویه، ۱۳۷۹: ۱۴۵/۲) و نیز تنظیم صلح‌نامه‌ها برجسته است (تتوی، ۱۳۸۲: ۱۸۷۳/۳). همچنین مشارکت فعال صاحب بن عباد در تثبیت دیلمیان در شمال و شرق ایران (خواندمیر، ۱۳۸۰ (ب): ۴۲۹/۲-۴۳۰) و مجبور ساختن ترکان به ارسال هدایا به دربار بویه، نشان‌دهنده توانایی آنان در مدیریت ژئوپلیتیک بود (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۱۰۳/۹).

نقش اقتصادی وزیران در بازسازی مالی و عمران

تداوم قدرت و مشروعیت حکومت آل بویه بر پایه مدیریت عقلانی منابع و توسعه اقتصادی استوار بود. این امر با نظریه‌های نخبگان در تبیین بقای قدرت هم‌راستا است؛ چنانکه پارتو پایداری نخبگان حاکم را منوط به مدیریت منابع و جلوگیری از سقوط آن‌ها در پی ناکارآمدی اقتصادی می‌داند (اجلالی، ۱۳۹۸: ۸۴-۸۶). همچنین تشکیل شبکه متمرکز نخبگان سیاسی، اقتصادی و نظامی، کنترل ابزارهای اقتصادی را تسهیل می‌کند (میلز، ۱۳۸۳: ۳۶۴-۳۶۵). وزیران بویه با اتکا به سنت دیوان‌سالاری ایرانی، در سه حوزه نظام مالیاتی، نظام پولی و کشاورزی، سیاست‌هایی را به اجرا گذاشتند که بنیاد مالی دولت را استحکام بخشید و به عمران انجامید:

اصلاح نظام مالیاتی و ساختار خراج

مسئله اصلی دیوان‌سالاران، نظارت بر وصول خراج و ممانعت از تعدی مأموران بود. در دوره ابوالحسن عمید (وزیر فخرالدوله)، به دلیل افزایش ناموزون خراج و درهم‌آمیختگی آن با سایر مالیات‌ها که مؤدیان را تحت فشار قرار می‌داد، اصلاحات ساختاری ضروری شد (قمی، ۱۳۸۵: ۳۰). اقدام محوری، صدور فرمان اصلاحی سال ۳۴۰ق. موسوم به فرمان عباد بود که با هدف نظم‌دهی به فرایند وصول و جلوگیری از زیاده‌خواهی مأموران تنظیم شد (قمی، ۱۳۸۵: ۳۶۱-۳۶۶). این اقدامات منجر به برقراری مجدد نظم در ساختارهای مالی و درآمد عمومی شد.

سامان‌دهی نظام پولی و نظارت بر ضربخانه

کنترل نظام پولی و ضرب سکه به‌عنوان یکی از شاخص‌های اصلی مشروعیت، مستلزم مداخله مستقیم وزیران بود. در دوره آل بویه، ضرب سکه در ضربخانه‌های اصلی بغداد، شیراز و ری تداوم یافت. صاحب بن عباد با هدف توسعه شبکه مالی، دستور تأسیس دارالضرب در گرگان را صادر کرد. سکه‌های ضرب‌شده دارای ویژگی‌های مشخصی بودند؛ از جمله نقش سوره اخلاص، نام امیر بویه و هفت بیت شعر بر یک روی آن (خواندمیر، ۲۵۳۵ (الف): ۱۲۰-۱۱۹). این نمادهای پولی علاوه بر کارکرد اقتصادی، ابزاری برای تثبیت هویت سیاسی و مذهبی شیعی آل بویه و القای مشروعیت حکومتی محسوب می‌شد

(صابی، ۱۳۴۶: ۱۱۵؛ زند، ۱۴۰۰: ۲۲). سخت‌گیری صاحب بن عباد در قبال تخلفات ضرابخانه نیز نشان‌دهنده نظارت دقیق وزیر بر این نهاد بود (ابن خلکان، ۱۹۰۰: ۳۳۰/۱).

توسعه کشاورزی و مدیریت منابع آب

محور زیرساختی اقدامات اقتصادی، توسعه آبیاری و حمایت از زراعت بود. به فرمان صاحب بن عباد، طرح‌هایی برای بهره‌برداری بهینه از منابع آب زیرزمینی، از جمله حفر چاه، لایروبی قنات و ایجاد کاریز، جهت تأمین آب مزارع و مصارف عمومی به اجرا درآمد (قمی، ۱۳۸۵: ۱۳۲). نمونه عملیاتی این سیاست، بازسازی سه کاریز در قم و جاری کردن جوی‌های آب در شهرها بود (قمی، ۱۳۸۵: ۱۳۲). در دوره عضدالدوله در فارس، سد بزرگی با دیواره‌های مستحکم ساخته شد که آب مورد نیاز ۳۰۰ روستا را تأمین و موجب رونق اقتصادی منطقه شد (مقدسی، ۱۴۱۱: ۴۳۹). این اقدامات نشان‌دهنده نقش محوری نخبگان بومی در پایداری طبیعی و اقتصادی نواحی تحت حاکمیت از طریق مدیریت منابع حیاتی بود.

پیشبرد فرهنگ و علوم با محوریت وزرا و نخبگان شیعی

یکی از متمایزترین ویژگی‌های دوران آل بویه، پیوند عمیق میان ساختار قدرت و نهاد دانش بود؛ به گونه‌ای که وزرا و کارگزاران ارشد، عموماً اهل علم، تألیف و فضیلت بودند. این هم‌افزایی نخبگانی چون ابوالفضل بن عمید، صاحب بن عباد، شاپور بن اردشیر (م. ۴۱۶ ق.)، ابوعلی سینا (م. ۴۲۸ ق.)، ابواسحاق صابی (م. ۳۸۴ ق.) و ابوعلی مسکویه (م. ۴۲۱ یا ۴۲۶ ق.) را بر مصدر وزارت و دیوان نشانده. به طوری که لقب «صاحب» برای ابن عباد نشانه معاشرت وی با اهل علم بود (سیوطی، ۱۴۲۵: ۲۹۷). صاحب بن عباد با وجود اشتغال فراوان به امور دولتی، تدریس را رها نکرد و از معرفت کافی به تمامی علوم برخوردار بود (مستوفی، ۱۳۶۴: ۴۱۷-۴۱۶؛ ابن خلکان، ۱۹۰۰: ۲۲۸/۱). آل بویه با استقرار در مرکز تمدن اسلامی و تسهیل دسترسی به محافل علمی، در دگرگونی‌های فرهنگی و علمی قرن چهارم هجری نقش محوری ایفا کردند؛ به گونه‌ای که برخی پژوهشگران آن را عصر رنسانس اسلامی خوانده‌اند (کرمر، ۱۳۷۵: متر، ۱۳۶۲). گرچه پویایی علمی ریشه در تلاش دانشمندان داشت، سیاست‌های حمایتی وزرا و دیوانیان در ایجاد فضای فکری باز عامل تعیین‌کننده‌ای در تسهیل تولید علم بود. مهم‌ترین اقدام در این راستا، تأسیس و توسعه مراکز علمی و کتابخانه‌های عمومی و دارالعلم‌ها بود که موجب اتصال شبکه‌های علمی و ظهور خلاقیت‌های تمدنی-به‌ویژه در حوزه علوم و فرهنگ شیعی-شد (صفار، ۱۴۱۵: ۲۲). در این بستر، شمار بی‌شماری از اندیشمندان و دانشمندان، از جمله ابوبکر خوارزمی (م. ۳۶۲ ق.)، ثابت بن سنان (م. ۳۶۳ ق.)، ابوالوفاء بوزجانی (م. ۳۸۶ ق.)، ابوبکر بن فورک (م. ۴۰۶ ق.) و شیخ مفید (م. ۴۱۳ ق.) به اوج رسیدند.

حمایت نهادی از نخبگان و کسب مشروعیت

وزیران بویهی از طریق ایجاد شبکه‌های تعاملی میان دربار و محافل علمی، به‌عنوان مدیران سیاسی- فرهنگی عمل کرده و زمینه شکوفایی اندیشه را مهیا ساختند. این حمایت‌ها شامل برپایی مجالس علمی، مجالست با اهل فضل و تشویق اندیشمندان بود که نشاط علمی دوره را ارتقا داد. مداومت صاحب بن عباد با شعراء، علما و اهل فضل (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷: ۶۱/۲؛ آملی، ۱۳۴۸: ۱۸-۱۹؛ کرمانی، ۲۵۳۶: ۱۱۹-۱۲۰) تجلی روحیه علمی و تواضع وی بود (ثعالبی، ۱۴۲۰ (الف): ۲۲۶/۳). این رویکرد توسط دیگر وزیران بویهی نیز دنبال شد. به‌عنوان نمونه، ابوالفضل بن عمید مجموعه‌ای از شاعران را گرد آورد و با آنان انس داشت (ابن عماد، ۱۴۰۶: ۳۱۲/۴). همچنین ابوغالب محمد بن علی (فخرالملک)، وزیر بهاء‌الدوله و سلطان‌الدوله دیلمی، با دانشمندان گفتگو می‌کرد و آنان را تکریم می‌نمود (یافعی، ۱۴۱۷: ۱۶/۲؛ خواندمیر، ۲۵۳۵ (الف): ۱۲۲).

از منظر نظریه نخبگان، حمایت گسترده از علوم فراتر از اقدام فرهنگی، یک ابزار استراتژیک برای تولید مشروعیت و تثبیت هویت شیعی بود. امیران و دیوان‌سالاران بویهی که فاقد مشروعیت مذهبی تام بودند، با تکریم دانشمندان امامیه، برگزاری مناظرات علمی میان مذاهب (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۲۹۳/۱۴؛ مقدسی، ۱۴۱۱: ۴۴۴) و به‌کارگیری اعتبار علمی نخبگان، خلاءهای مشروعیت سیاسی و اجتماعی خود را پر کرده و زمینه طرح مباحث نوین علمی را فراهم می‌ساختند (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۲۹۳/۱۴). این سیاست تساهل و حمایت، نوابغ ادبی، فلسفی و بخشی قابل توجه از فقیهان و مفسران را به بلاد تحت فرمان آل بویه جذب کرد تا در باب مسائل علمی و مذهبی به گفتگو بپردازند (آوی، ۱۴۲۴: ۷/۱؛ مقدسی، ۱۴۱۱: ۳۳۹ و ۴۱۳).

شواهد تاریخی، نظیر تسهیل سفرهای علمی و تأمین امنیت مسیرها، بر این تعامل دلالت دارد؛ از جمله تشریف شیخ صدوق (م. ۳۸۱ق.) به مشهد الرضا (ع) در سال ۳۶۷ق. (شیخ صدوق، ۱۴۱۷ (الف): مجلس ۲۶)، سفرهای متعدد وی به مناطق مختلف (شیخ صدوق، ۱۴۱۷ (الف): ۸؛ ۱۸۳-۱۸۵؛ نجاشی، ۱۴۱۶: ۱۸۴/۱)، حضور شیخ کلینی (م. ۳۲۹ق.) (شیخ طوسی، ۱۴۱۵: ۴۳۹)، خاندان رضی (خوارزمی، ۱۳۸۲: ۱۷۹)، شیخ مفید و شیخ طوسی در بغداد (نجاشی، ۱۴۱۶: ۴۴۰؛ خوارزمی، ۱۳۸۲: ۱۷۹) و نیز فعالیت‌های گسترده شیخ مفید (۱۴۱۴: ۱۳۵) و خاندان بابویه در ری و قم (شیخ صدوق، ۱۴۰۵ (ب): ۲/۱؛ ۵۰۲/۲). حضور این مشاهیر شیعی در محافل و جلسات مناظره، گواه تعامل دولت بویهی با نخبگان و نقش آنان در بازسازی پایگاه اجتماعی و سیاسی نظام بود.

برپایی نهادهای تعلیمی و فرهنگی

از جدی‌ترین اقدامات نخبگان بویهی برای مشروعیت‌سازی فرهنگی، حمایت هدفمند از دانش و تأسیس زیرساخت‌های علمی و فرهنگی در مراکز اصلی حکومت، نظیر شیراز، بغداد، ری و اصفهان بود (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۷/۱۰؛ مقدسی، ۱۴۱۱: ۱۰، ۱۳۳، ۴۴۸-۴۴۹). این رویکرد، قرن چهارم هجری را در نگاه برخی پژوهشگران به «دوران کتابخانه‌ها» مبدل ساخت (محمدنیا، ۱۳۸۸: ۱۵۴؛ نک: محمدی و پیروش، ۱۳۹۰؛ هونکه، ۱۳۷۰: ۳۵۱-۳۵۷، ۳۵۳). وزرا و کارگزاران بویهی، اعم از شیعی و غیرشیعی، با وقف منابع و تأسیس کتابخانه‌های عظیم، نقش محوری در توسعه فرهنگ مکتوب ایفا کردند. این مراکز، بستر لازم برای تولید و نشر اندیشه را فراهم ساختند. در بغداد، ابومحمد مهلبی به دستور معزالدوله دیلمی، بخشی از درآمدهای دولت را به توسعه زیرساخت‌های علمی اختصاص داد و این امر سبب گسترش آبادانی در شهر شد (مسعودی، ۱۳۰۶: ۵۵۲/۲؛ خطیب بغدادی، ۱۴۱۸: ۱۲۱/۱). کتابخانه شاپور بن اردشیر (وزیر بهاء‌الدوله دیلمی)، واقع در کرخ بغداد، از طریق وقف و اختصاص محلی به نام «خزانة‌الکتب» یا «دارالعلم» شهرت داشت (حموی، ۱۹۹۵: ۳۴۲/۲؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۳۶۶/۱۴). در این مکان، علاوه بر استنساخ، نسخه‌های مختلف کتاب‌ها نگهداری می‌شد (حموی، ۱۹۷۹: ۵۳۴/۱). بنا بر گزارش ابن اثیر، بالغ بر بیش از ده هزار جلد کتاب در آن قرار داشت (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ذیل حوادث ۳۸۳ق.) و محلی برای مراجعه عموم دانشمندان بود (ثعالبی، ۱۴۰۳: ۱۴۵/۳ به بعد). این کتابخانه نقش مؤثری در نشر عقاید شیعه ایفا کرد (سعیدیان، ۱۳۹۳) و نخستین مدرسه‌ای بود که برای فقها وقف گردید (ابن کثیر، ۱۴۰۷: ۳۵۷/۱۲). علاوه بر این، تنوع و تعداد اقدامات در این حوزه، بیانگر میزان اهتمام نخبگان عصر بویهی و تلاش مستمر اهل علم برای تولید اندیشه و آفرینش‌های تمدنی همسو با نیاز عمومی و شرایط اجتماعی آن دوره بوده است. از آن جمله است: کتابخانه حبشی (برادر معزالدوله بویهی) در بصره، با پانزده هزار جلد کتاب (مسکویه، ۱۳۷۹: ۲۸۶/۶)؛ کتابخانه ابن عمید در ری که بار آن معادل صد بار شتر بود (مسکویه، ۱۳۷۹: ۳۱۶-۳۱۵/۶)؛ کتابخانه عظیم صاحب بن عباد که فهرست کتب آن ده مجلد و معادل بار چهارصد شتر تخمین زده می‌شد (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۱۳۰/۲)؛ و کتابخانه ابوعلی بن سوار (م. ۴۹۶ق.)، کاتب عضدالدوله، در رامهرمز و بصره (مقدسی، ۱۴۱۱: ۴۱۳).

همچنین تأسیس بیمارستان‌ها و رصدخانه‌ها توسط دولتمردان بویهی، گویای نگاه جامع و همه‌جانبه به توسعه علوم کاربردی بود. به فرمان عضدالدوله دیلمی، بیمارستان عضدی در بغداد (۳۶۹ تا ۳۷۲ق.) احداث شد (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۱۶/۹) که به دلیل وسعت، نمونه‌ای برجسته از عمران دوره بویهی است (ذهبی، ۱۴۱۴: ۴۷۳/۲۶؛ ابن خلکان، ۱۹۷۱: ۵۵-۵۴/۴؛ نیز نک: هونکه، ۱۳۷۰: ۲۲۳-۲۲۴). همچنین

بیمارستان‌هایی در شیراز (قفطی، ۱۴۲۶: ۱۱۷) و واسط، توسط مؤیدالملک رخجی (وزیر مشرف‌الدوله) برپا گردید (ابن اثیر، ۱۳۸۶: ۳۲۹/۹).

در حوزه نجوم، علاوه بر رصدخانه منسوب به عضدالدوله در بغداد (هونکه، ۱۳۷۰: ۱۵۸، ۱۸۵)، رصدخانه اصفهان توسط عبدالرحمن صوفی، منجم (م. ۳۶۳ق.)، احیا شد و در آنجا زیج جدیدی تنظیم گردید (خواندمیر، ۱۳۸۰: ۲/۴۲۵؛ سیوطی، ۱۴۲۵: ۲۹۰؛ حاجی خلیفه، ۱۳۷۶ الف: ۲/۹۶۵). این نهادسازی، ابزاری برای تقویت قدرت سیاسی و اعتبار مشروع نخبگان حاکم بود؛ چراکه دستاوردهای علمی و فرهنگی در راستای تقویت هویت دولت و انسجام اجتماعی به کار گرفته می‌شد.

گسترش فرهنگ مکتوب و تولید علم

تحکیم پایگاه قدرت سیاسی و مشروعیت اجتماعی دولت آل بویه از طریق گسترش فرهنگ مکتوب و نهادسازی علمی میسر گردید. وزیران، به‌عنوان هسته نخبگان اجرایی، با ارائه تسهیلات و مدیریت بازار تألیف و استنساخ، علم را به پلای ارتباطی میان ساختار قدرت و نخبگان فکری تبدیل کردند. این رویکرد، شکاف میان عرصه سیاست و دانش را به‌شدت کاهش داد و موجبات پویایی فکری عصر را فراهم آورد؛ به‌گونه‌ای که ابوحیان توحیدی (م. ۴۱۴ق.) پویایی فکری عصر خویش را به رشته تحریر درآورده است (ابوحیان توحیدی، ۱۹۹۲: ۲۵۰/۱).

دانشمندان تحت حمایت، آثاری با مرجعیت علمی در علوم معقول و منقول تولید کردند که با شرایط اجتماعی و سیاسی پیوندی تنگاتنگ داشت. این تعامل مستقیم به خلق آثار فاخری انجامید. ابوعلی سینا کتاب «شفا» را در ری و در دستگاه مجدالدوله دیلمی نگاشت (قفطی، ۱۴۲۶: ۳۰۷) و ابن هیثم بصری از جمله نخبگانی بود که با تعامل با بویه‌یان به قله‌های علمی رسید (مستوفی، ۱۳۶۴: ۶۸۸-۶۸۹).

تقدیم کتب به رجال سیاسی، به منزله به‌رسمیت شناختن مشروعیت آنان بود. از نمونه‌های بارز، تألیف «الفخری» و «الکافی فی الحساب»، اثر ابوبکر کرخی برای فخرالملک بویه‌ی (ذهبی، ۱۴۱۴: ۳۴۱/۴۶-۳۴۲؛ یافعی، ۱۴۱۷: ۱۷/۳، ۹۱) و «التاجی» توسط ابراهیم بن هلال صابی در مدح امیران بویه‌ی است (بغدادی، ۱۴۱۸: ۱۶۳). همچنین ابوالفرج اصفهانی (م. ۳۵۶ق.) که با مهلبی، وزیر معزالدوله، ارتباط نزدیکی داشت (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۱۵: ۱۶-۱۸)، کتاب «مناجیب الخصیان» را برای او نگاشت (همان: ۲۴/۱). این نمونه‌ها از کنش متقابل و هم‌افزایی میان نخبگان علمی و سیاسی در دولت آل بویه حکایت دارد و نشان می‌دهد که نخبگان علمی از حمایت و همراهی بویه‌یان بهره‌مند بودند (حاجی خلیفه، ۱۳۷۶ الف: ۲/۹۶۵).

حضور وزرا در نهادهای علمی، قدرت‌نمایی فرهنگی را تقویت می‌کرد. منزل ابن سعدان، وزیر صمصام‌الدوله، به محفل اهل علم و ادب تبدیل شده بود (ابوحیان توحیدی، ۱۹۹۲: ۱۰۸/۱). ابوعلی

مسکویه رازی، مؤلف «تجارب الامم» و «تهذیب الاخلاق»، به عنوان کتابدار بویه‌یان در شیراز، سهمی بسزا در مدیریت آرشیو دولتی و ثبت تاریخی ایفا نمود (ثعالبی، بی تا ب: ۱۹۲؛ مسکویه، ۱۳۷۹: ۱۷۰/۶). حمایت از افرادی چون ابوماهر موسی بن یوسف بن سیار (م. ۳۵۰ ق)، ابوالقاسم تنوخی (بغدادی، ۱۴۱۸: ۲۲۴/۱۸)، منصور منطقی، بندار رازی (قدیانی، ۱۳۸۷: ۶۹/۱؛ صفا، ۱۳۷۸: ۱۶۹)، ابوبکر خوارزمی (خواندمیر، ۱۳۸۰ ب: ۴۳۰/۲؛ مستوفی، ۱۳۶۴: ۶۸۷-۶۸۸؛ عتبی، ۱۳۷۴: ۶۸-۶۹)، ثابت بن سنان بن صابی (م. ۳۶۰ ق) (مستوفی، ۱۳۶۴: ۴۱۹؛ حاجی خلیفه، ۱۳۷۶ الف: ۳۰۳)، ابن فورک (ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۶۱۷/۸؛ زریاب، ۱۳۹۸: ۴۱۷/۴) و حسن قمی (قمی، ۱۳۸۵: ۲۰، ۴۱)، نشان از پیوند عمیق میان حمایت سیاسی و خلق ادبیات رسمی دارد.

در این دوره، ادبیات عربی به شکوفایی رسید؛ به طوری که برخی عصر بویه‌ی را سرآغاز علوم ادبی دانسته‌اند (ثعالبی، ۱۴۲۰ الف: ۲۵۴/۲؛ قلقشندی، بی تا: ۲۶۴/۶، ۳۲۱). صاحب بن عباد با نگارش آثاری چون «المحیط»، «رسائل» و «شرح طرائف الطرف» (خوارزمی، ۱۳۸۲: ۱۶۶، ۱۸۲) و نیز سرودن اشعار متعدد، به عنوان یکی از مشعل داران علم و ادب شناخته می‌شود (ثعالبی، بی تا ب: ۱۷۰). ابوالفتح ابن عمید ثانی (وزیر رکن الدوله و عضدالدوله)، با گردآوری صنایع لفظی و تأکید بر بلاغت (یافعی، ۱۴۱۷: ۲۸۱/۲؛ مستوفی، ۱۳۶۴: ۴۱۲؛ صفا، ۱۳۷۸: ۶۳۹/۱)، توسط صاحب بن عباد با لقب «خاتم الكتاب» مورد تقدیر قرار گرفت (مستوفی، ۱۳۶۴: ۴۱۲؛ یافعی، ۱۴۱۷: ۲۸۱/۲). در نهایت، بخش عمده‌ای از ادبیات دیوانی (سلطانیات، اخوانیات و ممدوحات) به عنوان میراث مکتوب نظام اداری آن عصر باقی ماند (ثعالبی، ۱۴۲۰: ۳۶۹-۳۸۲؛ الف: ۱۴۲۰: ۲۰۷/۳، ۳۴۹).

ترویج اخلاق سیاسی و معنویت گرایی

قرن چهارم هجری شاهد بروز و توسعه چشمگیر کنشگری اجتماعی شیعیان در سایه دولت آل بویه بود. بویه‌یان با اتخاذ رویکردهای مذهبی همسو با تشیع، به رسمیت شناختن شعائر و تقویت نهادهای مدنی، بستری امن برای رشد فکری و سیاسی جامعه شیعه فراهم آوردند. این فضای مساعد به وزرا و دیوان سالاران شیعی امکان داد تا نقش راهبران فرهنگی را ایفا کرده و جریان‌های علمی و هویتی این گروه را هدایت کنند.

نهادهایی چون «ساعات» در راستای سیاست‌گذاری کلان فرهنگی آل بویه، هم‌راستا با جریان‌های فکری و ایجاد نشاط علمی نقش داشتند. گزارش قلقشندی عملکرد این نهاد را به نفع شیعیان تأیید می‌کند (قلقشندی، بی تا: ۱۶۲/۱). هم‌افزایی میان سیاست‌های مذهبی دولت و فعالیت‌های نخبگان شیعی، یکی از عوامل اصلی گسترش تشیع در ایران محسوب می‌شود (خواندمیر، ۱۳۸۰ ب: ۴۲۶/۲). از منظر نظریه نخبگان، این تعامل

مصدق تبادل قدرت سیاسی با سرمایه نمادین میان طبقه حاکم و نخبگان علمی و دینی بود. نتیجه این هم‌گرایی، فراهم آمدن بستر نهادینه‌سازی اخلاق سیاسی و رویکرد معنویت‌گرایانه در ساختار جامعه بود. نخبگان شیعی با تکیه بر آموزه‌های وحیانی و سیره اهل بیت (ع)، الگوهای جدیدی از مشارکت سیاسی مشروع را تبیین کردند که در آن، حفظ حریم شریعت و پایداری مذهب در عصر غیبت مدنظر بود (زهرانی، ۱۳۹۳: ۱۹).

حمایت آل بویه، نخبگان امامیه را در وظیفه مقابله با انحرافات فکری توانمند ساخت. مهلبی با تکیه بر عالمان دینی، با افراط‌گرایی برخورد کرد و اقدام او در مصادره اموال ابوجعفر محمد بن علی ابوالعزقر در همین راستا قرار داشت (ثعالبی، ۱۴۲۱ ج: ۲۰۲/۲؛ تنوی، ۱۳۸۲: ۱۸۵۰/۳-۱۸۵۱).

در حوزه بنیادین، دفاع از امامت به‌عنوان رکن فهم شریعت، راهبرد اصلی بقای هویت شیعی در مواجهه با حملات فکری گسترده بود. این دفاع در قالب تأسیس مراکز علمی، توسعه دانش و حضور فعال در مناظرات تجلی یافت و جایگاه عالمان شیعه را به‌عنوان مدافعان دین تثبیت کرد. این گروه همچنین توجه ویژه‌ای به شعائر و مناسک شیعی داشتند (نک: سعیدیان، ۱۳۹۳). این کنش متقابل الگویی موفق برای حل مسائل جامعه شیعه و مشارکت اجتماعی پویا در مواجهه با چالش‌های فرهنگی ارائه داد.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با به‌کارگیری نظریه نخبگان و منظر نهادگرایی تاریخی، جایگاه وزیران آل بویه را به‌عنوان کانون نخبگان شیعی در تمدن‌سازی قرن چهارم هجری قمری ارزیابی کرد. یافته‌ها نشان داد که نهاد وزارت، فراتر از کارکردهای مدیریتی، به عرصه‌ای راهبردی برای پیوند استراتژیک قدرت سیاسی و سرمایه فرهنگی تبدیل شد. در تحلیل ساختار قدرت آل بویه مشاهده شد که وزیران، با بهره‌گیری از هم‌پوشانی موقعیت‌های سیاسی و اجرایی و تمرکز بر اقتدار نهاد وزارت، در قالب نخبگان کارآمد، نقش محوری در ساماندهی منابع اقتصادی و مدیریت کلان دولت ایفا کردند. آنان با پر کردن خلأ مشروعیت حاکمان دیلمی - که از طریق پیوند با خلافت عباسی و احیای سنت‌های ایرانی تأمین می‌شد - سهمی قابل توجه در تثبیت اقتدار سیاسی آل بویه برعهده داشتند. وزیران بویهی در محورهایی نظیر توسعه سرمایه انسانی، ارتقای نظام دیوانی، اصلاح نظام مالی و عمرانی و به‌ویژه مشروعیت‌سازی فرهنگی، حضوری فعال و تأثیرگذار از خود نشان دادند. بررسی نقش سیاسی و مدیریتی وزیران در روند تمدن‌سازی نشان داد که اقدامات آنان، از جمله ایجاد دیوان‌سالاری منسجم، سیاست‌گذاری فرهنگی چندلایه و مدیریت منابع اقتصادی، زمینه را برای شکل‌گیری نهادهای پایدار تمدنی فراهم آورد. اصلاح نظام مالیاتی، ساماندهی پول و ضرب سکه، مدیریت منابع آب و کشاورزی، تأسیس دارالعلم‌ها و کتابخانه‌ها و گسترش

شبکه‌های ارتباطی میان نخبگان، از مهم‌ترین دستاوردهای آنان در مسیر شکوفایی علمی و فرهنگی بود. این عملکرد نه تنها به پیشرفت‌های اداری، اقتصادی و فرهنگی انجامید، بلکه بستر تعامل سازنده میان نخبگان شیعی و هویت فرهنگی شیعیان را نیز تقویت کرد. هم‌گرایی منافع نخبگان سیاسی و آرمان‌های هویتی عالمان شیعی، موجب تثبیت اخلاق سیاسی و تحکیم هویت جمعی شیعیمتن شما از نظر استدلال و انسجام علمی مناسب است.

References

- Abū Ḥayyān Tawhīdī. 1992. *al-Mugābasāt*, Kuwait: Dār Su‘ād al-Ṣabāḥ. [In Arabic]
- Ajlālī, Parvīz. 1398 š. *Nābḵīradī-ye ensān: Kāvešī dar āyā va nazariye-hā-ye Vilfredo Pareto*, Tehrān: Iḥsān. [In Persian]
- Akbarī, Mortazā, S. Yārī, and H. Ğamalī. 2017. “A Study on the Position and the Role of Abū Ğa‘far Ṣaymarī on the Political and Social Developments during the Būwayhid Era. *Farhang-e Īlām* 18 (2017), no. 54-55: 23–35. [In Persian]
- al-Qalqšandī, Aḥmad. [Bi ta]. *Ṣubḥ al-A‘šā fī Ṣinā‘at al-Inšā’*. Reš. Muḥammad-Ḥusayn Šams-al-Dīn. Bayrūt: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. [In Arabic]
- Āmulī, Awliyā’. 1348 š. *Tārīḳ-e Rūyān*, Reš. Manūčehr Setūda, Tehrān: Bonyād-e Farhang-e Īrān. [In Persian]
- Āwī, Abū Sa‘d Manšūr. 1424 q. *Naṭr ad-durr fī al-maḥāḍarāt*, Reš. Ḳāk ‘Abd al-Ghanī Maḥfūz, Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. [In Arabic]
- Bağdādī, Ḥusayn b. Muḥammad. 1418 q. *Ṭarā‘if aṭ-ṭaraf*, Reš. Hilāl Nāğī, Beirut: ‘Ālam al-Kutub. [In Arabic]
- Beyhaqī, Abū al-Faḍl Muḥammad. 1374 š. *Tārīḳ-e Bayhaqī*, tašḥīḥ va taḥqīq Ḳayl Ḳaṭīb Raḥbar, Tehrān: Mahtāb, 3rd ed. [In Persian]
- Bīgdalī, Maḥdī. 1395 š. “Moqaddame-ī bar Šenāḵt-e Nokhbegān-e Ḥūzestān dar ‘Asr-e Āl-e Būya.” *Jundī Šāpūr* 2, no. 6 (Summer 1395): [Pages Missing]. [In Persian]
- Bīrūnī, Abū Rayḥān. 1360 š. *al-Āṭār al-bāqiyah ‘an qorūn al-kāliya*, trans: Akbar Dānā Saršat, Tehrān: Amīr Kabīr. [In Persian]
- Busse, H. 1975. “Iran under the Būyids.” In *The Cambridge History of Iran*, vol. 4, edited by R. N. Frye, 250–304. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dhahabī, Šams-al-Dīn Abū ‘Abdallāh Muḥammad. 1414 q. *Tārīḥ al-Islām wa Wafayāt al-Mašāḥīr al-A‘lām*. Reš. ‘Umar ‘Abd-al-Salām Tadmurī, Bayrūt: Dār al-Kitāb al-‘Arabī, 2nd ed. [In Arabic]
- Ejlālī, Parvīz. 1398 š. *Nābḵīradī-ye ensān: Kāvešī dar āyā va nazariye-hā-ye Vilfredo Pareto*, Tehrān: Iḥsān. [In Persian]

- ‘Emād Eṣfahānī. 1375 q. *Ḥarīdat al-Qaṣr wa Jarīdat al-‘Aṣr*. Reš. Muḥammad Bahğat al-Aṭarī. Bağdād: al-Mağma‘ al-‘Ilmī al-‘Irāqī. [In Arabic]
- Gilānī, Molla Šayk-‘Alī. 1352 š. *Tārīḥ-e Māzandarān*. Tehrān: Bonyād-e Farhang-e Īrān. [In Persian]
- Ḥājji Kālifa. 1376 š (a). *Tarjoma-ye Taqweym at-Tawārīk*, Reš. Mīr Hāšem Moḥaddit, Tehrān: Ehyā’ Ketāb. [In Persian]
- Ḥājji Kālifa. 1941 (b). *Kašf aḏ-ḏunūn ‘an asāmī al-kutub wa al-funūn*, Baghdad: Maktabat al-Mutaḥannā. [In Arabic]
- Ḥamawī, Taqī ad-Dīn Abū Bakr. 1426 q. *Ṭamrāt al-awrāq*, Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm, Beirut: al-Maṭba‘a al-‘Aṣriyya. [In Arabic]
- Ḥamawī, Yāqūt. 1979. *Mu‘jam al-buldān*, Beirut: Dār Ehyā’ at-Turāt al-‘Arabī. [In Arabic]
- Hūanke, Zīgrīd. 1370 š. *Farhang-e Eslām dar Ūrūpā*. Tr. Mortazā Rahbānī, 3rd ed. Tehrān: Daftar-e Našr-e Farhang-e Eslāmī. [In Persian]
- Ḥusaynī Kātūnābādī, ‘Abd al-Ḥusayn. 1352 š. *Waqāye‘ al-sinīn wa al-awām*, Reš. Muḥammad Bāqir Bahbūdī, Tehrān: Ketābforūši-ye Eslāmiyya. [In Persian]
- Ibn ‘Abd al-Barr. 1981. *Bahğat al-majālis wa uns al-majālis*, Reš. Muḥammad Mursī al-Ḳawlī, Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, 2nd ed. [In Arabic]
- Ibn ‘Abd al-Barr. 1981. *Bahğat al-majālis wa uns al-majālis*, Reš. Muḥammad Mursī al-Ḳawlī, Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya, 2nd ed. [In Arabic]
- Ibn ‘Abd Rabbih. 1404 q. *al-‘Iqd al-farīd*, Reš. Mufīd Muḥammad Qomayḥa, Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. [In Arabic]
- Ibn al-Aṭīr, ‘Alī. 1385 q. *al-Kāmil fī al-tārīk*, Beirut: Dār Šādir. [In Arabic]
- Ibn Ḥamdūn, Muḥammad b. Ḥasan. 1996. *al-Taḏkirah al-Ḥamdūniyya* Reš. Iḥsān ‘Abbās wa ġayruhū, Beirut: Dār Šādir. [In Arabic]
- Ibn Ḥamdūn, Muḥammad b. Ḥasan. 1996. *al-Taḏkirah al-Ḥamdūniyya*, taḥqīq Iḥsān ‘Abbās wa ġayruhū, Beirut: Dār Šādir. [In Arabic]
- Ibn ‘Imād, ‘Abd al-Ḥayy. 1406 q. *Šaḏarāt aḏ-ḏahab*, Damascus: Dār Ibn Kaṭīr. [In Arabic]
- Ibn Jawzī, Abū al-Faraj. 1412 q. *al-Muntaḏam fī tārīk al-umam wa al-mulūk*, taḥqīq Muḥammad ‘Abd-al-Qādir ‘Aṭā and Muṣṭafā ‘Abd-al-Qādir ‘Aṭā, Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. [In Arabic]
- Ibn Ḳallikān, Abū al-‘Abbās Aḥmad. 1900–1994. *Wafayāt al-a‘yān wa anbā’ abnā’ az-zamān* (Vol. 1-5), Beirut: Dār Šādir. [In Arabic]
- Ibn Kaṭīr, Ismā‘īl. 1407 q. *al-Bidāya wa an-Nihāya*, Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Imanian, H. 2014. “The Charisma of Harūn al-Rašīd, Sayf al-Dawla and Šāḥib-i Abū Ṭālib al-Ḥasan ibn Muḥammad ibn al-Ḥusayn al-Mūsawī and the Artistic and Scientific Prosperity

- of the Royal Court." *Journal of Arabic Language & Literature* 6, no. 10 (2014): 1–27. [In Persian]
- Işbahānī, Abū al-Faraj ‘Alī. 1415 q. *al-Aġānī*, Beirut: Dār Ehyā’ at-Turāt al-‘Arabī. [In Arabic]
- Isfuzārī, Mu‘īn ad-Dīn Muḥammad. 1338 š. *Rawḍāt al-ġinnān fī awṣāf madīnat Harāt*, Reš. Muḥammad Kāzīm Imām, Tehrān: Dānešgāh-e Tehrān. [In Persian]
- Īzdīyār, Āsīya. 1395 š. “Barrasī-ye ‘Amalkard-e Siyāsī-ye Şāhib b. ‘Abbād dar Dowre-ye Ḥokūmat-e Āl-e Būya.” *Faslnāme-ye Ravāyat-e Tārīḥ* 1, no. 1 (1395): 102–117. [In Persian]
- Juwaynī, ‘Aṭā Malik. 1385 š. *Tārīḳ-e Jahāngoşā-ye Juwaynī*, Reš. Muḥammad Qazwīnī, Tehrān: Donyā-ye Ketāb, 4th ed. [In Persian]
- Kabīr, M. 1964. *The Buwayhid Dynasty of Baghdad (334–447/946–1055)*. Tehran: Iran Society.
- Ḳaṭīb Baġdādī, Aḥmad. 1417 q. *Tārīḳ Baġdād*, Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmiyya. [In Arabic]
- Kermānī, Afdal-al-Dīn Abū Ḥamid. 2536 š. *‘Iqd al-‘Alī li-l-Mawqif al-A‘lā*. Reš. ‘Alī Muḥammad ‘Āmirī Nā‘īnī. Tehrān: Rūzbahān, 2nd ed. [In Persian]
- Krīmer, Jo‘el. 1375 š. *Ehyā-ye Farhangī dar ‘Ahd-e Āl-e Būya: Ensān-gerāyī dar ‘Aşr-e Rensāns-e Eslāmī*. Tr. Muḥammad Sa‘īd Ḥannā‘ī. Tehrān: Markaz-e Naşr-e Dānešgāhī. [In Persian]
- Ḳwānd Amīr, Ġiyāṭ ad-Dīn. 1353 š (a). *Dastūr al-wuzarā’*, Tehrān: Iqbāl, 2nd ed. [In Persian]
- Ḳwānd Amīr, Ġiyāṭ ad-Dīn. 1380 š (b). *Ḥabīb as-siyar*, Tehrān: Kayyām, 4th ed. [In Persian]
- Ḳwārazmī, Abū Bakr. 1424 q. *al-Amṭāl al-Mūllida*, Reš. Muḥammad Ḥusayn al-A‘rajī, Abu Dhabi: Dār at-Taḳāfiyya. [In Arabic]
- Ḳwārazmī, Qāsim. 1382 š. *Badāye‘ al-melḥ*, Reš. Muwaffaq Ḳwārazmī, taḥqīq Muşṭafā Ūlīyā‘ī, Tehrān: Mīrāt-e Makṭūb. [In Persian]
- Maqdesī, Muḥammad b. Aḥmad. 1411 q. *Aḥsan al-Taḳāsīm*. Bayrūt: Dār Şādir. [In Arabic]
- Marcinkowski, M. I. I. 2009. “The Būyid Domination as the Historical Background for the Flourishing of Muslim Scholarship During the 4th/10th Century.” *Paper presented at the Conference on Sina’s Wisdom (Hekmat-e Sinavi)*, Tehran, November 2009.
- Mas‘ūdī, ‘Alī b. Ḥusayn. [Bi ta]. *al-Tanbīh wa-l-Aşrāf*. Cairo: Dār al-Şāwī. [In Arabic]
- Mas‘ūdī, ‘Alī b. Ḥusayn. 1306 q. *Murūġ al-Zahab wa Ma‘ādīn al-Ġawhar*. Cairo: al-Bahiyya al-Mişriyya Idārat al-Multazim. [In Arabic]
- Māwerdī, Abū al-Ḥasan ‘Alī. 1383 š. *Āyīn-e Ḥokmrānī*. Reš. Ḥusayn Şāberī. Tehrān: Elmi va Farhangī. [In Persian]
- Mez, Adam. 1362 š. Tamaddun-e Eslāmī dar Qarn-e Haftom-e Hejrī (Rensāns-e Eslāmī). Tr. ‘Alī-Rezā Żakāvātī. Tehrān: Amīr Kabīr. [In Persian]
- Mills, C. Wright. 1956. *The Power Elite*. Oxford: Oxford University Press.

- Mīlz, Sī. Rāyt. 1383 š. Nokhbeġān-e Qodrat. Tr. Bonyād-e Ġarb Šenāsī. Tehrān: Farhang-e Maktūb. [In Persian]
- Miskūya, Aḥmad. 1379 š. *Tajārib al-Umam*. Tehrān: Sorūš, 2nd ed. [In Persian]
- Mohammadī, Zekrullāh و Parvīsh, Mohsen. 2011. "Importance of Book and Library During Buyid Dynasty and its Role in Production and Expansion of Science and Knowledge." *A Quarterly Journal of Historical Studies of Islam*, 3, no. 9 (2011): 127–150. [In Persian]
- Mohammadniyā, Mortazā. 1388 š. (2009). "Ketābhāne-hā-ye Eslāmī." *Āyīne-ye Pažūheš*, no. 6 (115) (2009): 5–10. [In Persian]
- Mostawfī, Ḥamd-Allāh. 1364 š. *Tārīḫ-e Guzīda*. Reš. 'Abd-al-Ḥusayn Navā'ī. Tehrān: Amīr Kabīr, 3rd ed. [In Persian]
- Mottahedeh, R. P. 2012. "The Idea of Iran in the Būyid Dominions." *Early Islamic Iran*. London: I.B. Tauris.
- Mursalpur, Mohsen & Forūhar, Ārmān. 2013. "The Role of Ibn Bakkiya in the Changes in Buwaihid Government," *Quartely Research Journal of Islamic History*. 2013; 1 (11) :149-169.
- Naġāšī, Aḥmad. 1416 q. *Riġāl al-Naġāšī*. Reš. Mūsā Bašīrī. Qom: Mu'assasat al-Našr al-Eslāmī, 5th ed. [In Arabic]
- 'Otbi, Abū Našr Muḥammad. 1374 š. *al-Yamīnī (Tārīḫ-e Yamīnī)*. Tr. Abū al-Šaraf Nāšeḥ Jorfādaqānī. Reš. Ja'far Šo'ār. Tehrān: Enteshārāt-e Elmi va Farhangī, 4th ed. [In Persian]
- Pareto, V. 1935. *The Mind and Society: A Treatise on General Sociology*. Vol. 1-4. New York: Dover Publications.
- Qadyānī, 'Abbās. 1387 š. *Farhang-e Jāme'-e Tārīḫ-e Īrān*. Tehrān: Ārūn, 6th ed. [In Persian]
- Qifṭī, Ġamāl-al-Dīn 'Alī. 1426 q. *Iḥbār al-'Ulamā' bi-Aḥbār al-Ḥukamā'*. Bayrūt: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Qommī, Ḥasan b. Muḥammad. 1385 š. Tārīḫ-e Qom. Reš. Muḥammad-Rezā Anšārī. Qom: Āyatollāh Mar'ašī Naġafī. [In Persian]
- Šābi, Hilāl b. Muḥsin. 1346 š. *Rusūm Dār al-Ķilāfa: Naqš-e Āyīn-hā-ye Īrānī dar Niẓām-e Kelāfat-e Eslāmī*. Tr. Muḥammad-Rezā Šafī'ī Kadkanī, Tehrān: Bonyād-e Farhang-e Īrān. [In Persian]
- Saeedyan Jazī, M. 2015. "Ghadīr Ḥadīth in the Position of Strategies of Imāmīyeh Leaders in the Fourth Century AH." *Historical Researches* 6, no. 4 (2015): 91–108. [In Persian]
- Šafā, Zabīḫ-Allāh. 1378 š. *Tārīḫ-e Adabiyāt dar Īrān*. Tehrān: Ferdows, 8th ed. [In Persian]
- Šaffār, Rašīd. 1415 q. al-Muḥāmī (Tr. al-Šarīf al-Murtaḏā). [Bi Ja]: [Bi Na]. [In Arabic]
- Šaġarī, Rezā. 1398 š. "Barrasī-ye Rūykard-e Eslām-garāyāna-ye Īrān-setīz dar 'Andīše-ye Īrānīyān (Mowred-pažūheš: Šāḥīb b. 'Abbād va Badī' al-Zamān Hamadānī) (2019).

- Journal of Historical Researches of Iran and Islam, 13(24), 113-130. [In Persian]
- Šayḡ Mofid, Muḥammad. 1414 q. al-Fuṣūl al-Mukhtārah. Reš. Sayyed 'Alī Šarīfī, Bayrūt: Dār al-Mofid, 2nd ed. [In Arabic]
- Šayḡ Šadūq, Muḥammad. 1405 q (b). *Kamāl al-Dīn wa Tamām al-Ni'ma*. Reš. 'Alī-Akbar Ğaffārī, Qom: Mo'assese-ye Našr-al-Eslāmī. [In Arabic]
- Šayḡ Šadūq, Muḥammad. 1417 q (a). *al-Amālī*. Reš. Qesm-e Derāsāt-e Eslāmī, Qom: Mo'assese-ye Ba'ta. [In Arabic]
- Šayḡ Tūsī, Muḥammad. 1415 q. *al-Rijāl*. Reš. Jawād Qayyūmī, Qom: Mo'assese-ye Našr-al-Eslāmī. [In Arabic]
- Spuler, Bertold. 1383 š. *Tārīḡ-e Īrān dar qorūn-e noḡostīn-e Eslāmī*, trans.: Jawād Falātūrī va Maryam Mīr Aḥmadī, Tehrān: 'Elmī va Farhangī, 4th ed. [In Persian]
- Suyūṭī, 'Abd-al-Raḥmān. 1425 q. *Tārīḡ al-Ḥulafā'*. Qāhera: Maktabat al-Nazzār Mušṭafā al-Bāz. [In Arabic]
- Ṭa'ālibī, Abū Maṣṣūr 'Abd al-Malik. [Bi Ta] (b). *al-I'jāz wa al-Ījāz*, Reš. Muḥammad Ibrāhīm Salīm, Cairo: Maktabat al-Qur'ān. [In Arabic]
- Ṭa'ālibī, Abū Maṣṣūr 'Abd al-Malik. 1420 q (a). *Yatīmat ad-dahr fī mahāsīn ahl al-'aṣr*, Reš. Mufid Muḥammad Qomayḡa, Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Ṭa'ālibī, Abū Maṣṣūr 'Abd al-Malik. 1421 q (c). *Tuḥfat al-wuzarā'*, Reš. Ḥabīb 'Alī ar-Rāwī wa ġayruhū, Beirut: ad-Dār al-'Arabiyya lil-Mawsū'āt. [In Arabic]
- Tanūḡī, Abū 'Alī Muḥsin. 1391 q. *Nišwār al-muḥāḡara wa aḡbār al-muḡākara*, Reš. 'Abūd aš-Šālajī, Beirut: Bi-nā. [In Arabic]
- Tataowī, Qāḡī Aḥmad. 1382 š. *Tārīḡ-e Ḳhānī*, taḡqīq Ğolāmrezā Ṭabātabā'ī Majd, Tehrān: Intišārāt-e 'Elmī va Farhangī. [In Persian]
- Tavassolī, Ğolām 'Abbās. 1387 š. *Naẓariyyeh-hā-ye Gomeš-šenāsī*, Tehrān: samt. [In Persian]
- Ṭūsī Niẓām-al-Molk. 1378 š. *Sīyāsat-nāma*. Tr. Hubert Dark. Tehrān: Enteshārāt-e Elmi va Farhangī, 4th ed. [In Persian]
- Yāfi'ī, 'Abd-Allāh b. As'ad. 1417 q. *Mir'āt al-Ġinān wa 'Ibrat al-Yaqẓān*. Bayrūt: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. [In Arabic]
- Zahrānī, Muḥammad Musfir. 1393 š. *Niẓām-e Vezārat dar Dowre-ye 'Abbāsiyān 'Aṣr-e Āl-e Būye va Saljūqiyān (334–590 AH)*. Tr. Sattār 'Ūdī, Tehrān: Enteshārāt-e Elmi va Farhangī. [In Persian]
- Zand, Zagros. 2021. "Iranism of Buyids Dynasty," *New Historical Studies*, no. 5 (2021): 9-37. [In Persian]
- Zaryāb, 'Abbās. 1398 š. "Ebn-e Fūrak." *Dā'erat-ol-Ma'āref-e Eslāmī*. Tehrān: Markaz-e Dā'erat-ol-Ma'āref-e Eslāmī. [In Persian]